

॥ श्रीः ॥

अथ मनीषापंचकम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ श्रीमनीषापंचकं प्रारभ्यते ॥
श्रीमद्यतीन्द्रमानस्य जगन्नाथमुनिं गुरुम् ॥ मनीषापंचकव्या
ख्या तन्यते मधुमंजरी ॥ १ ॥ तत्रादौ कथा निरूप्यते । स
याचार्यस्य गमने कदाचिन्मुक्तिदायकम् ॥ काशीक्षेत्रं प्रति
सह गौर्यामार्गेतुशंकरम् ॥ १ ॥ अंत्यवेशधरं दृष्ट्वा गच्छगच्छे
ति चाब्रवीत् ॥ शंकरः सोपि चांडालस्तं पुनः प्राहशंकरम् २
अस्यार्थः । कदाचित् मुक्तिदायकं काशीक्षेत्रं प्रति आचार्य
स्य शंकराचार्यस्य गमने सति मार्गे गौर्या सह शंकरमन्त्यवेषध
रं चांडालवेषधारिणं दृष्ट्वा गच्छगच्छेति च अब्रवीत् उक्तवा
न् । तं शंकरं प्रति नाम आचार्यं प्रति चांडालोपिसः शंकरः
पुनः प्राह प्रत्युत्तरं दत्तवान् । किं तत् तथाहि—

अन्नमयादन्नमयमथ वा चैतन्यम
व चैतन्यात् ॥ द्विजवरदूरीकर्तुं वांछ
सि किं ब्रूहि गच्छगच्छेति ॥ १ ॥

अन्नमयादिति। अद्यते यज्जनैस्तदन्नं अनुंभवति च भू-
 नि यत्तदन्नम्। अद भक्षण इति धातोर्नशब्दस्योत्पन्नत्वात्
 अदन्ति यच्च भूतानितस्मादन्नंतदुच्यते इति श्रुतेश्च । तदन्न-
 स्तत्प्रधानस्तद्विकारो वा स्थूलदेहोऽन्नमय इत्युच्यते। त-
 दन्नमया चंडालत्वजातिविशिष्टा द्विप्रत्वजातिविशिष्टा द्वा-
 मयमुक्तलक्षणं स्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टं दूरी-
 दूरतः पारहित्य गंतुं हे द्विजवर जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा-
 यते द्विजः। वेदाध्यायी भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मण इति
 रणात् । द्विजानां द्विजन्मनां कर्मिणां वा मध्ये वरः श्रेष्ठः अ-
 तर्कमर्त्यर्थः । गच्छ गच्छेति वचसा वांछसि अभिलष-
 मनः पूर्वकत्वात् वाग्व्यापारस्य। यद्धि मनसा ध्यायति त-
 चा वदति वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठि-
 त्वा इत्यादि श्रुतिभ्यो वाग्व्यापारस्य मनो व्यापारपूर्वकत्वं सिद्धम्
 तदुक्तं भाष्यकृता श्रीविष्णुदिव्यसहस्रनामभाष्ये। मनसा
 चा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति यद्धि मनसा ध्यायति
 तद्वाचा वदति इति श्रुतिभ्यां संस्मरणं ध्यानं च नाम कीर्तनेषु

तर्भूतमिति किं ब्रूहीति काकुस्वरेण आक्षेपःकृतः ।
पक्षांतरमवलंबयत्यथ वेति । अथ वा उत चैतन्यमेव
चैतन्यात् । न च भिन्नः चैतन्यधर्मः चेतनस्याद्वितीय-
त्वेन व्यक्तिभेदस्यानंगीकारेण जातेरनंगीकारात् । तच्च
चैतन्ये कूटस्थरूपं प्रतिबिंबरूपमवच्छिन्नरूपमेव नान्यत् ।
तादृशादेव चैतन्यात् पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्टस्थूलदेहांतर्व-
र्त्तिनो दूरीकर्तुं वांछसि । किं ब्रूहि गच्छगच्छेति पूर्व-
वदनुषज्यते ॥ १ ॥

द्वेधा विकल्पो द्वितीयविकल्पमादौपरिहरन् प्रतिबिं-
बावच्छिन्नचैतन्याभ्यां तयोश्चैतन्ययोर्दूरीकरणेच्छा न
युज्यत इति क्रमेण सदृष्टान्तमाह—

किं गंगांबुनि बिंबितेंबरमणौ चंडा
लवाटीपयःपूरे वांतरमस्तिकांच
नघटीमृतकुंभयोर्वांबरे ॥ प्रत्यग्व
स्तुनि निस्तरंगसहजानंदावबोधां

बुधौ विप्रोयं श्वपचोयमित्यपि
महान्कोयं विभेदोत्तमः ॥ २ ॥

किमिति । गंगांबुनि आर्यावर्तक्षेत्रे काश्यादिपुण्य-
नगरप्रांते देवतामनोहारिणी विष्णुपदोद्भवा भागीरथी
जाह्नवीत्यपरपर्यायनाम्नी विलसति गंगातस्याः सर्वपाप-
क्षयकरं परममोक्षप्रापकं च यदंबु जलं तस्मिन् अंबर-
मणौ अंबरे नभसि मणिरिव दीप्यति स येन विराजमान
त्वादंबरमणिः सूर्यः तस्मिन् बिंबिते प्रतिबिंबिते सति
प्रतिच्छायया दृश्यमाने सतीति यावत् । तथैव
चंडालवाटीपयःपूरे चंडालाः श्वपचास्तेषां वाटी वीथी
तस्यां पयःपूरं चर्मक्लेदनादिना दुर्गन्धं दुर्मलिनंजलं
तस्मिन् बिंबिते सतीत्यनुषज्यते । अंतरं भेदोऽस्ति
विद्यते किमित्याक्षेप उभयत्रापि योज्यः । नांतरमनु-
भूयते । विद्वदविद्वत्साम्येनेत्याक्षेप्तुरभिप्रायः । एवं प्रति-
बिंबपक्षांगीकारे भेदभ्रमस्यानवकाशं प्रदर्श्यावच्छिन्नपक्षे

पितं दर्शयति । कांचनेन सुवर्णेन निर्मिता घटी कुंभः
 कांचनः मृदाप्रसिद्धया गंधादिगुणवत्या निर्मितः कुंभो
 मृतकुंभस्तयोस्ताभ्यामवच्छिन्नमाच्छादितमंबरं नभो यत्
 तस्मिन् अंबरेतरमस्तिकिमित्याक्षेपः । नास्त्येवेति तात्पर्यम्
 अत्रोभयपक्षयोः प्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वा बिंबेन वाऽनव
 च्छिन्नेनप्रतिबिंबाभ्यामवच्छिन्नाभ्यां वा बिंबस्याऽवच्छि
 न्नस्य प्रतिबिंबयोरवच्छिन्नयोर्वा परस्परं न कदाचिद्भेदगं
 धस्यावकाशः । व्यवहारभेदस्योपाधिपरामर्शमंतरेणाविभा
 व्यमानत्वात् । विचाराभावजीवस्य द्वैतमिथ्यात्वमस्य वि
 चारवद्भिर्न वस्तुत्वमवसीयते । किंतु विचारविकलैरेवेत्य
 तो विचारवता भवता कथमुच्यते गच्छगच्छेतीत्यभिप्रायः ।
 संप्रति दृष्टान्ते सोपाधिकयोरन्योन्यमनुपाधिकेन ताभ्यां तस्य
 च भेदाभावेऽप्युपाधिभूतयोरार्यावर्त्तादिपुण्यापुण्यक्षेत्रयोरथ
 च तत्स्थगंगादिपुण्यापुण्यजलयोर्भेदेऽस्य विद्यमानत्वात्
 दाष्टान्तिकेऽपि विप्रत्वाविप्रत्वजातिविशिष्टयोः स्थल
 सूक्ष्मदेहयोस्तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोरंतःकरणयोश्चभेद

स्यानुभूतत्वात् । विप्रत्वजातिविशिष्टतत्संस्कारोपेतदे-
 हतदंतवर्त्यतः करणाभ्यां तज्जातिरहिततत्संस्कारशून्यदेह-
 तदंतवर्त्यतः करणयोर्दूरीकरणेच्छाद्युक्तैवेति वदता शंकित-
 इव पुनरप्यध्यस्तप्रपंचविधुरे परमात्मनि विज्ञाते न किंचि-
 दन्यद्विद्यत इति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्केन कं पश्ये-
 दित्यादिश्रुतिमवष्टभ्य सर्वात्मकत्वमात्मनोऽभवत् । उपा-
 धिदृष्ट्यापि तदूरीकरणेच्छा न घटिष्यते इति प्रथमं विकल्पं
 परिहरति । प्रत्यग्वस्तुनीति । प्रातिलोम्येन मिथ्याध्यस्त-
 सर्वप्रपंचवैलक्षण्येन अंचति प्रकाशयति इति प्रत्यक् परमा-
 त्मा सच वस्तु अनध्यस्तात्मस्वभाववत्त्वे सति कल्पितसमस्त-
 वस्त्वधिष्ठानभूतः तस्मिन् प्रत्यग्वस्तुनि । किंच निर्गतप्रपंच-
 रूपस्तरंगोयस्मात्सहजानंदावबोधांबुधेः सहजस्वभावः
 आनंदः सुखम् । अवबोधः स्फुरणस्वभावभूतो न केनापि निर्व-
 र्तित आनंदश्चासाववबोधश्चेति सहजानंदावबोधः स एवांबु-
 धिरिवांबुधिरपर्यंतत्वात् तस्मिन् निस्तरंगसहजानंदावबो-
 धांबुधौ प्रत्यग्वस्तुन्यहमित्यनुभूयमाने सतीति शेषः । वि-

प्रोऽयं द्विजातिरध्ययनशीलः श्वपचोऽयं चांडालः पशुघा-
तक इति च इयत्तापरिच्छेदशून्योऽयं विभेदभ्रमः द्वैतभांति-
कः कुतः संभवति न कुतोपीत्यर्थः । प्रत्यगेकरसस्य वस्तु-
नो निष्प्रपंचोक्तेरिति भावः ॥ २ ॥

एवं केवलपारमार्थिकदृष्टिमवलंब्याऽऽक्षिप्तः सन् आचा-
र्योऽयं देवस्तारकोपदेष्टा पूर्णपुरुषो विश्वेश्वरो भवितुमर्हतीति
निश्चित्य यथोक्तमेवमेतत् । एतादृशदृष्टिमतसु भवादृशेषु ना-
स्माकं चंडालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्य जाग्रदित्यादिभिः
पंचभिः श्लोकैः स्वानुभवं निरूपयति । तत्र तावच्चतुर्षु वेदेषु
यानि प्रसिद्धानि प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि अय-
मात्माब्रह्मेत्येवंरूपाणि क्रमेण ऋग्यजुःसामाथर्वणोपनिषद्-
तानि महावाक्यान्यर्थतोऽनुक्रामति । जाग्रदित्यादिना-

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतराया
संविदुज्जृम्भते याब्रह्मादिपिपीलि
कांततनुषु प्रोताजगत्साक्षिणी ॥

सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढाप्रज्ञा
 पियस्यास्ति चेच्चांडालोस्तु स तु
 द्विजोस्तु गुरुरित्येषामनीषामम ॥ १ ॥

अस्यायमर्थः । यस्यापि कस्यचित्पुरुषविशेषस्य दृष्ट-
 प्रज्ञाऽस्ति चेत्सपुरुषश्चांडालो द्विजो वास्तु गुरुरित्येषाममनी-
 षेत्यन्वयः । अत्र सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति प्रज्ञायाः प्रकार-
 उक्तः । स्फुटतरेति संविदः सर्वप्रसिद्धिद्योतनार्थम् । जानामी-
 त्यादिसंव्यवहारेषु प्रज्ञानस्य विजृम्भमाणत्वात् । प्रज्ञानानु-
 भवविहीनस्य लोष्ठवत् नरसमाकृतेः शास्त्रार्थविचारे अनधि-
 काराच्च । अथवा स्फुटतरेति संविदोऽनावृतत्वमुच्यते ।
 तस्याः सर्वाधिष्ठानतया सर्वप्रकाशकत्वेनावरणाज्ञानस्यापि
 भासकत्वात् । तमेव भांतमनुभाति सर्वमित्यत्र श्रुतौ सर्व-
 शब्देनाऽऽवरणस्यापि विवक्षितत्वात् । चैतन्यप्रसिद्धिद्यो-
 तनं तु यच्छब्देन भवति । ननु यच्छब्देन चैतन्यस्य प्रसिद्धिर्वि-
 वक्षिता चेत्तर्हि सा प्रसिद्धिः केत्याकांक्षायामाह । जाग्रत्स्वमह-

शुतिष्ठिति । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । करणेषूपसंहते
 शु जागरितसंस्कारजप्रत्ययः स्वविषयः स्वमः । सर्वप्रकारं
 कज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः । इत्येवं
 लक्षणका जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसिद्धाः तासु प्रसिद्धास्ववस्थासु
 संविदपि प्रसिद्धा । यथा प्रसिद्धाऽर्कान्नाद्भुतइ(?) व चंद्रमाः
 एवं प्रसिद्धास्ववस्थासु संविदपि प्रसिद्धाः । नन्वेवंशास्त्रकृतपरि
 श्रमाणां संवित्प्रसिद्धिरस्तु अतिरिक्तानां कथमिति चेदुच्यते ।
 शब्दांतरेण व्यवहृतत्वादिति । संवित्प्रज्ञानं चैतन्यं बोधः सा
 क्षिकूटस्थः स्वयमात्मेत्येवंप्रकारकैः शब्दैर्व्यवहर्तुमसंस्कृता
 अपि देशभाषादिसांकेतिकशब्दैरात्मानं चैतन्यरूपं सर्वसंव्य
 वहारसाधकत्वेन व्यवहरन्ति । ज्ञापकं च तेषां वर्तनं विजाना
 मीत्यादि । तत्र विजानामीत्यादिव्यवहारो बोधैकहेतु
 क इत्यनुमानादिस्वप्रमाणेनाविज्ञानंतोऽपि प्रसिद्ध्या जा
 नंत्येव । इदानीं ज्ञानमास्ति व्यवहारोप्यस्ति इदानीं तु
 ज्ञानं नास्ति व्यवहारोपि नास्ति इति अन्वयव्यतिरेके ज्ञानं
 विवेकिनां गुरुमुखात् सिद्धमपि अविवेकिनामनुभवतएव सिद्धं

तद्यथा चंद्रमा भगवत ईश्वरस्य हृदयं नेत्रमित्यादिरूपेण शिष्टैर्विज्ञातोपि मूढैर्ज्ञात एव स्वप्रकाशत्वेन शिशिरकरत्वेन मंडलाद्याकारेण च । एवमेव संवित्स्वतः सिद्धास्वप्रकाशेत्यादिना लिङ्गसिद्धिकांत्यादिविशिष्टानुभवविवेकेनाविज्ञातापि संवित् व्यवहारसाध्यात्वप्राधान्येन विज्ञाता भवति । तस्मात् विवेकविकलानामप्यात्मसंवित्प्रसिद्धिरस्तीति बोद्धव्यम् । व्यवहारबलेनेत्यभिप्रेत्याह । उज्जृम्भित इति । उदधिकं यथास्यात्तथा जृम्भते उल्लसति । व्यवहारहेतुतया प्रकाशत इत्यर्थः । यद्वा उदपि जृम्भत इति हेतुः । संवित्प्रसिद्धौ विद्वत्स्वविद्वत्सुचाहमिति सर्वदा भानात् विद्वांसो हिवयं स्म इति जानन्ति । अविद्वांसोपि तथा किंतु प्रकारांतरेण । अतएव विद्वद्विद्वद्भेदः । जाग्रदित्यारभ्य उज्जृम्भत इत्यंतेन इयता ग्रंथसंदर्भेण प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्यस्य प्रज्ञानशब्दस्यार्थोक्तो भवति । अधुना ब्रह्मशब्दस्यार्थमाह । या ब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणीति ब्रह्माचतुर्मुखआदिर्येषां ते ब्रह्मादयः पिपीलिकाकीटविशेषोऽतो येषां ते पिपीलिकांताः ब्रह्मा

दयश्चेति पिपीलिकांताश्चेति ब्रह्मादिपिपीलिकांताः प्राणि
नस्तेषां तनवःशरीराणि तासु जगतःप्रपंचस्यसाक्षिणीसाक्षा
दव्यवधानेन ईक्षणकर्त्रीतिहेतोः प्रोता अनुगततयावर्तमाना
याप्रसिद्धासंविद्व्याख्याता एवं ब्रह्मशब्दस्य परिपूर्णत्वमर्थमु
क्त्वातेन प्रत्यगात्मन एकत्वमभिवदति । सैवाहमेति । सैवप्र
सिद्धैव संविदहं अहंपदलक्षितः अहंप्रत्ययव्यवहारयोग्याश्चि
दात्मानचदृश्यवस्तु दृशाव्याप्यत इति । दृश्यंजगत्तद्वस्तुज
गतो वस्तुत्वंकल्पितसंबन्धेन परमार्थवस्तुनिविद्यमानमुपर्यते
जगतः कल्पितत्वेन वस्तुतो वस्तुत्वाभावेपिव्यवहारसत्य
त्वांगीकाराद्योग्यं वस्तुत्वमस्तीत्यभिप्रायः । तदहं न भवा
मि दृश्यवस्तुनो जडत्वात् पारिच्छिन्नत्वाच्चइति । दृढप्रज्ञादृढा
संशयाभावनादिभिरबाधिताप्रज्ञामतिरज्ञानां देहात्मप्रज्ञेव
यस्यकस्यचिदपि पुरुषस्य श्रुत्याचार्यप्रसादमहिम्ना अस्ति
विद्यते चेद्यदि स तु पुरुषश्चंडालःपशुघातकोऽस्तुभवतुअथ
वाद्विजो जात्या विप्रोस्तु गुरुःसर्वज्ञो भगवानिति । ज्ञानीत्वा
त्मैवमेतमिति स्मृतेः । तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामइत्या

दिश्रुतयश्चाएषा एतादृशी मममनीषा मदीया बुद्धिर्ममानुम
 व इति यावत्। इदमत्राकूतं यस्तु पुरुषधौरेयो जाग्रत्स्वप्नसु
 षुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते इति इयता ग्रंथेनोक्तप्रज्ञान
 शब्दार्थं बुद्ध एतस्यार्थस्य याब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्रो
 ता जगत्साक्षिणीति एतावता ग्रंथेनोक्तब्रह्मशब्दार्थत्वं वि
 ज्ञाय एतद्विज्ञानस्य फलभूतं सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति इयता
 ग्रंथेनोक्तवाक्यार्थानुभवं कुर्वन् स्थितप्रज्ञोभूत्वा सदा समा
 हितः सन् वर्तेत न तस्मिन्मम चंडालत्वादिविपरितिज्ञानं किं
 तु ब्रह्मत्वमतिरेवाब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इति श्रुतेरिति। यद्य
 पि सर्वमात्मेति विज्ञानात्स्वप्नचत्वादिप्रतीतिर्न पारमार्थिकी
 तथापि व्यवहारसांकर्याऽनापत्तये व्यवहारे भट्टनय इति
 न्यायात् भावनया स्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभवन् क्रि
 या यावत्प्रारब्धं द्वैतव्यवहारे यथापूर्वं यथाशास्त्रं विदुषावति
 तव्यमिति च । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसीति
 स्मृतेराचार्यस्याभिप्रायांतरं विज्ञायते । ननु चंडालोऽस्तु
 स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मममनीषेतिकथमभियुक्तैर्वर्तुम्

चितमिति चेन्न । आक्षेपस्य चंडालवेषधारित्वात्
 आक्षेपस्यापि संपश्य विप्रोयं श्वपचोयमित्यपि महान्कोयं
 विभेदभ्रमइत्येवंरूपत्वात् उत्तरस्य चोत्तरानुसारित्वात् । अथ
 परमार्थवस्तुन उपनिषदेकसमधिगम्यत्वेन वेदाधिकारिणा
 मेव तदनुभवस्तथापियश्च कश्चन योगभ्रष्टो गहनाकर्मणो गति
 रिति वचनात् किंचित् कर्मशेषतया चंडालदेहधार्यपि भवे
 न्नाम तस्मिन्मनि न तस्याध्ययनापेक्षा जन्ममात्रेणैव प्रार
 ब्धकर्मणो नष्टत्वात् भूतपूर्वगत्या ब्रह्मानुभवस्य सिद्धत्वात्
 न तस्मिन्मम चंडालत्वादिभ्रमः । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमि
 ह विद्यत इति स्मृतेः । अत्रापि तापिता भवति मातामातालो
 का अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदास्तेनोऽस्तेनो भवति
 भ्रूणहाऽभ्रूणहा चांडालोऽचांडाल इत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥
 इदानीं यजुर्वेदोपनिषद्गताऽहंब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थ
 मभिवर्णयति ॥

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मा
 त्रविस्तारितं सर्वं चैतदविद्यया त्रि

गुणया शेषं मया कल्पितम् ॥ इत्थं
 यस्य दृढा मतिः सुखतरे नित्ये परे
 निर्मले चंडालोऽस्तु स तु द्विजो
 स्तुगुरुरित्येषा मनीषा मम ॥ २ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । यस्यमतिः सुखतरे नित्येपरेनिर्मले
 दा स तु पुरुषश्चंडालोऽस्तुद्विजोवास्तुममगुरुरित्येषामनीषे
 त्यन्वयः । इत्यादिविशेषणैर्निशेषिते परे किमिति दृढेत्या
 कांक्षायामाह । ब्रह्मैवाहमित्यादि । अहमहंशब्दप्रत्यया
 भ्यामुपलक्षित आत्मा ब्रह्मैवाहं परिपूर्णः परमात्मैव । किं च
 इदं सकलं समस्तं जगच्चेतनात्मकं चिन्मात्रविस्तारितं चिन्मा
 त्रे चिदेकरसे ब्रह्मणि विस्तारितं प्रपञ्चितम् । केन विस्तारित
 मित्याशंकायामाह । सर्वं चैतदिति । एतत्पारिदृश्यमा
 नमशेषं ब्रह्मादीश्वरसहितं सर्वं जगत्त्रिगुणयात्रिगुणात्मिक
 या अविद्ययामायया मया अध्यक्षेण कल्पितं रचितं दृश्यमेवं
 प्रकारेण निश्चित्येति शेषः । दृढप्रज्ञा दृढबुद्धिरसंभावनादिभि

न बाधितेत्यर्थः । यस्यापि यस्य वाकस्यचित्पुरुषवरस्यअ
स्ति विद्यतेचेत्।इत्यनेन ज्ञाननिष्ठाया दुर्लभत्वमुक्तम् । सतु
चंडालोस्त्वित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

अधुना सामशाखोपनिषदुक्ततत्त्वमसीति महावाक्य
स्यार्थमाह ।

शश्वन्नश्वरमेव विश्वमखिलं नि-
श्चित्य वाचा गुरोर्नित्यं ब्रह्म निरंत
रं विमृशता निर्व्याजशांतात्मना ॥
भूतं भावि च दुष्कृतं प्रदहता सच्चि
न्मये पावके प्रारब्धाय समर्पितं
स्ववपुरित्येषा मनीषा मम ॥ ३ ॥

शश्वदिति।अखिलं जगत् कारणं सत्तामात्रं वस्तुयन्नि
र्दिष्टं सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादिना तदेव त्वंनततोभि
न्नोऽसि । भेदस्य मिथ्यात्वात् वस्तुन एकरूपत्वादित्युप
देष्टुराचार्यस्य वाचा वचसा ब्रह्म पारिपूर्णवस्तु निरंतरंस्वात्म

नोभिन्नं निश्चित्य निश्चयेन ज्ञात्वा अखिलं समस्तं विश्वं जगत्
 शश्वत्सर्वदानश्वरमेव न तु नित्यमिति । नित्यं सर्वदा विमृश
 ता आलोचयता अत एव निर्व्याजशांतात्मना निर्व्याजो नि
 ष्कपटः शांत उपरतः आत्मांस्तःकरणं यस्य तेन भूतमतीतं
 भाव्यागामि चकारेण वर्तमानं च यत् दुष्कृतं दुःखानुभव
 कारणं पापं सच्चिन्मये अहंब्रह्मास्मीति ज्ञानस्वरूपे पावके अ
 ग्नौ प्रदहता प्रकर्षेण दहनं कृतवता तेन पुरुषधौरेयेण ब्रह्मविन्मु
 ख्येनेति यावत् । स्वं स्वकीयं वपुःशरीरं प्रारब्धाय अवश्यं
 भाविफलाय कर्मणे समर्पितं सम्यगर्पितं प्रारब्धाधीनं कलेवरं
 कृतम् । तस्य जीविते मरणे वा न स्वयं बुद्धिः विक्रियत इति भा
 वः । स तु चांडालोऽस्तु द्विजो वाऽस्तु गुरुरित्येतदनुषंगितव्यं
 शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

संप्रत्यस्य मात्मा ब्रह्मेत्यथर्वणशास्त्रोपनिषद्गतमहावाक्य
 स्यार्थमाह ।

या तिर्यङ् नरदेवताभिरहमित्यंतः
 स्फुटा गृह्यते यद्भासाद्दृश्याक्षदेह

विषया भांति स्वतोऽचेतनाः ॥ तां
भास्यैः पिहितार्कमंडलनिभां स्फूर्तिं
सदा भावयन्योगी निर्वृतमानसो
हि गुरुरित्येषा मनीषामम ॥ ४ ॥

या तिर्यगिति। या प्रसिद्धा स्फूर्तिः स्फुरणं चैतन्यमिति
यावत् । तिर्यङ्मरदेवताभिः तिर्यग्भिः पशुभिः नैर्भनु
ष्यैः देवताभिर्देवैश्च अहमित्यहंप्रत्ययव्यवहारयोग्यतया
अंतर्विज्ञानमयशब्दवाच्यायां बुद्धौ स्फुटमनावरणं यथा
तथा गृह्यते अनुभूयते। किं च यद्भासायस्याः स्फूर्तेर्भासाप्रका
शेन हृदयाक्षिदेहविषयः हृदयं हृदिहृद्गोलके अयनमस्येति
हृदयं मनःअक्षीणि इंद्रियाणि ज्ञानकर्माख्यानिदेहःस्थूलः
विषयाः शब्दाद्याः वचनाद्याश्च एते सर्वे स्वतः स्वभावतः
अचेतनाः जडा अपीत्यपिशब्दोद्भूतव्यः । भांति प्रसन्नेचेत
ना इवेत्यथः। पुनर्भास्यैः प्रकाश्यैः हृदयाक्षिदेहविषयैः पिहि
तार्कमंडलनिभां पिहितमाच्छादितं मेवैर्यदर्कमंडलं सूर्यमंडलं

तन्निभांतत्सदृशीं स्फूर्तिं व्याख्यातां सदानित्ययोगी निर्जि
 तेंद्रियो भावयन्नहमिति ध्यायन्निति आत्मशब्दार्थो व्याख्या
 तः । यस्याः स्फूर्तिस्तिर्यक् नरदेवताभिरहमित्यंतः स्फुटा गृ
 ह्यते इति । ब्रह्मणो रूपमुक्तम् । यद्वासाहृदयाक्षिदेहविषया
 भांति स्वतो चेतना इत्यात्मनो रूपमुक्तम् । तां भास्यैः
 पिहितार्कमंडलनिभां स्फात सदा भावयन्निति हि ब्रह्मात्मनो
 रेकत्वमुक्तम् । यच्छब्दद्वयेन स्फूर्तिं समष्टिव्यष्ट्युपाधिवि
 शिष्टां लक्षयित्वा तच्छब्देनैकान्वयेन तस्य योजितत्वात् ।
 एवं निर्वृतमानसो मोक्षसुखयुक्तमानसो हि प्रासिद्धांयः स गुरु
 रित्यादिस्पष्टम् । अथवा हि शब्दो हेत्वर्थे यस्मान्निवृत्तमानसः
 तस्माद्गुरुरिति ॥ ४ ॥

एवं महावाक्यचतुष्टयस्य जीवब्रह्मैक्यपरत्वमभिवर्ण्य
 तन्निष्ठस्य गुरुत्वमपि व्याख्याय अधुना फलितमाह ।

यत्सौख्यांबुधिलेशलेशत इमेश
 कादयो निर्वृता यच्चित्ते नितरांप्र

शांतकलने लब्ध्वा मुनिर्निवृतः ॥
 यस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलितधी
 ब्रह्मैव न ब्रह्मविद्यः कश्चित्ससुरेन्द्र
 वंदितपदो नूनं मनीषामम ॥ ५ ॥

यत्सौख्यांबुधीति । यत्प्रसिद्धं विद्वत्सौख्यं सुखमंबुधिः समुद्र
 इव समुद्रः अपर्यतत्वात् । एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मा
 त्रामुपजीवतीति श्रुतेः । तस्य सौख्यांबुधेर्लेशलेशतः सूक्ष्मात्
 सूक्ष्मतरात् लेशमात्रादित्यर्थः । इमे प्रसिद्धाः शक्रादयः इंद्रा
 दयः ब्रह्मबहस्पतिप्रभृतयः आदिशब्देनोच्यन्ते । निवृता मुक्ता
 आनंदिनो जाता इत्यर्थः । यत्सुखं चित्तं ततः करणे नितरामत्यं
 तं प्रशांतं कलनं चलनं यस्मिन् तत्तथा तस्मिन् सतिलब्ध्वा प्रा
 प्य अपरोक्षतया अहमित्यनुभूयेत्यर्थः । सुमतिर्भननशीलो नि
 र्वृतो मुक्तो भवतीत्यर्थः । यस्मिन् योगिप्रत्यक्षगम्ये प्रसिद्धेति
 सत्यसुखांबुधौ सुखमेवांबुधिः सुखांबुधिः नित्यश्चासौ सुखां
 बुधिश्चेति नित्यसुखांबुधिः । सुखस्य विषयजनितस्य वृत्त्यधी

नतयाक्षणिकत्वमपि अविषयजनितस्य वृत्त्यधीनत्वाऽभावा-
 न्नित्यसुखत एवापरिच्छिन्नत्वं चेतिविज्ञेयम् । तत्रतस्मिन्नि-
 त्यसुखांबुधौ गलिता भ्रष्टा विलीनेत्यर्थः । धीर्बुद्धिब्रह्माका-
 रवृत्तिरिति यावत् यस्य सतथा सब्रह्मैवब्रह्मस्वरूप एवब्र-
 ह्मवित् ब्रह्मवेत्तीति ब्रह्मवित् सनभवति वृत्तेरुपरतत्वात् ।
 वृत्त्यधीनं हि वेद्यत्वं वेदितृत्वं चयएतादृशःकश्चित्इत्यनेनब्र-
 ह्मविन्निर्विकल्पसमाधिमान् लोके दुर्लभतर इतिगम्यते।सर्व-
 सिद्धो ब्रह्मविद्वारिष्ठः सुरेन्द्रवंदितपदः सुराः देवाःतेषामिन्द्रः
 स्वामी शतमुखःतेन वंदितं नमस्कृतंपदं पादोयस्यसतथानू-
 नंसत्यमस्मिन्नर्थे न संशयः एवं मममनीषेतिस्पष्टम्॥५॥

मनीषापंचकस्यैवं कृता टीका मनोहरा ।

बालगोपालेंद्रनाम्ना मुनिना मधुमंजरी ॥

इति श्रीमनीषापंचकं व्याख्यासहितं संपूर्णम् ।